

Nie wydaje się jednak, że można generalizować i uznać, iż tylko taki model satyry ma monopol na współczesność i że tradycyjne satyryczne wątki, postawy i środki wyrazu utraciły już w naszych czasach aktualność. Trzeba przyznać, że autor omówionej rozprawy tak nie uważa. Pracę jego cechuje ostrożność sądów, umiejętność łączenia omówień historycznych z wnikliwymi analizami teoretycznymi.

W krótkiej recenzji nie udało się oczywiście wydobyć wszystkich trafnych sądów i spostrzeżeń zawartych w tej wartościowej książce.

Bohdan Dziemidok, Lublin

Bernard Bergonzi, *THE EARLY WELLS. A STUDY OF THE SCIENTIFIC ROMANCES*, Manchester [b. r.], Manchester University Press, ss. 226.

Książka Bernarda Bergonzi, która pojawiła się w druku około 1962 r., poświęcona jest powieściom i nowelom Wellsa napisanym przed 1901. Pięć rozdziałów analitycznych tego tomu poprzedzonych jest rozdziałem o Wellsie jako o pisarzu dekadentckiej epoki końca XIX w. Rozważania Bergonzi zamyka rozdział VII stanowiący próbę oceny późniejszej twórczości Wellsa i jego ewolucji jako pisarza. Załączony do rozprawy dodatek zawiera przedruk dwóch wczesnych opowiadań z „*The Science Schools Journal*” (1887–1888), a mianowicie: *A Tale of the Twentieth Century* i *The Chronic Argonauts*.

Swoje zainteresowanie wczesnym okresem twórczości pisarza Bergonzi usprawiedliwia przekonaniem, wspólnym zresztą wielu innym krytykom, że olbrzymia większość późniejszych utworów Wellsa, zawierających rozważania nad problemami epoki, straciła swą żywotność wraz z upływem czasu i ważna jest dziś głównie jako historyczny dokument prądów kulturalnych w początkach XX w. Zdaniem Bergonzi — utwory Wellsa do 1901 r. różnią się od pozostałych zarówno wyższym poziomem arcyzmu, jak i jego rodzajem. O ile bowiem *Kipps*, *Tono-Bungay* i *Mr. Polly* ukształtowane są w realistycznej konwencji, która dominowała w prozie na początku XX w., to „naukowe romanse” (*scientific romances*) z pierwszego okresu twórczości Wellsa dzięki swej symbolicznej wieloznaczności i wartościom, jak je

nazywa Bergonzi, „mitotwórczym” wykazują większe pokrewieństwo z poezją.

Tę symboliczną wieloznaczność rozważanych utworów potrafi Bergonzi doskonale pokazać, czego przykładem mogą być uwagi o *The Time Machine*. Mimo iż Bergonzi bardziej interesuje problematyka utworu, rozważa także zagadnienia narracji i kompozycji. Funkcja pierwszych rozdziałów *The Time Machine* to przede wszystkim uprawdopodobnienie całości opowiadania za pomocą często przez Wellsa używanego chwytu bezpośredniego zaprzeczenia prawdziwości tego, co opowiada narrator, przez grono słuchaczy. Kontrast pomiędzy przejawami zwykłego życia i wygody domu w Richmond a całkowicie fantastycznym światem jest jednocześnie kontrastem pomiędzy elementami prozy realistycznej i romansu, które u Wellsa zawsze są nierozłącznie związane. Wprowadzenie motywu fantastycznego odbywa się zwykle metodą impresjonistyczną: dokładność szczegółów mało ważnych i niejasność najbardziej zasadniczych elementów w opisie maszyny czasu układają się w bardzo sugestywny obraz. Ale wyżej wspomniany kontrast nie jest jedyny w powieści Wellsa. Z jednej strony — prezentacja świata raju zamieszkałego przez istoty, które wśród kwiatów, tańca i wesela pędzą bez troski żywot, a z drugiej — przedstawienie demonicznego świata stworzeń żyjących w ciemności podziemnych warsztatów i tylko w nocy zjawiających się na powierzchni ziemi otwierają możliwości różnorodnych interpretacji wyrażnie symbolicznego zestawienia. Ilość tych znaczeń wielokrotniona jest jeszcze przez fakt, iż obie rasy przyszłej ludzkości pochodzą od 2 klas społecznych istniejących we współczesnym Wellsowi społeczeństwie. Bergonzi odkrywa również, że obrazowanie w przedstawieniu świata Eloi oparte jest na motywach pojawiających się w tradycyjnej poezji sielankowej. Świat ten, jednocześnie piękny i bez troski, jest jednak utrzymany w tonacji typowej dla ówczesnej mody fin de siècle'u i kojarzy się nie tyle z początkami ludzkości i legendarną epoką złotego wieku, ile z upadkiem rasy ludzkiej i końcem świata. Przeciwwstawienie Podróżnika rasy Eloi jest także kontrastem symbolicznym między pięknem i brzydotą, pomiędzy bez troską i czynnym życiem, pomiędzy ideałami

estetyzmu i utylitaryzmu, stanowiąc pendant do konwencji prerafaelitów i estetycznego anty-industrializmu Ruskina i Morrisa.

Druga część powieści operuje motywami związanymi z ciemnością i brzydotą bezkształtnych istot porównywanych ze szczurami, pajakami, małpami i robakami, oraz z motywami związanymi z nienaturalnością świata podziemnego. Autor z jednej strony wprowadza problem dwoistości natury ludzkiej, jej elementów człowieczych i zwierzęcych (jak w *The Island of Dr. Moreau*), z drugiej zaś strony rozwija poprzednio sugerowane darwinowskie wytłumaczenie ewolucji w kierunku marksistowskiej teorii walki klas. Jest to oczywiście jej wariant pesymistyczny: wyłączona jest możliwość ustalenia społeczeństwa bezklasowego w wyniku rewolucji proletariackiej. Rasa Morlocków może być odczytana jako bardzo złożony symbol także dzięki tradycyjnemu obrazowaniu w opisach demonicznego ich świata: zejście Podróżnika w podziemny szyb sugeruje parodię znanego motywu Harrowing of Hell (zstąpienia do piekła). Podobnie walka Podróżnika z podziemnymi stworami jest zarówno symbolem strachu współczesnej Wellsowi burżuazji przed proletariatem, jak i przejawem osobistego stosunku autora do klasy robotniczej (mimo iż zauważyli to zresztą także krytycy marksistowscy, wydaje się, że autor nie docenia wczesnego socjalizmu Wellsa). Demoniczna ironia skomplikowanej symboliki utworu nasyconego fantastyką i realizmem uzyskuje swój szczyt, gdy sielankowy motyw owiec i pasterzy ulega w świecie Eloi dziwnemu odwróceniu w zamianę samych Eloi na bydło Morlocków. Świat Arkadii staje się wówczas dla Podróżnika nie do zniesienia: ucieczka w dalszą przyszłość i kosmologiczny obraz śmierci całego świata to echo i podkreślenie upadku ludzkości, a jednocześnie zespolenie tych 2 czołowych motywów dekadencjonalnej epoki w organiczną całość. Bergonzi podkreśla w swym szkicu jednoczącą rolę atmosfery ironii w utworze i stwierdza, iż *The Time Machine* należy do gatunku romansu dzięki temu, że znaczenie, problematyka i wartości „mitotwórcze” przekazywane są za pomocą obrazowania, a nie ukazania postaci w akcji, jak to się zwykle dzieje w powieści realistycznej.

Podobną metodę analizy stosuje Bergonzi i do innych utworów Wellsa. W powieści *The Island of Dr. Moreau* Bergonzi widzi teologiczną groteskę. W *The Lord of the Dynamos* dostrzega przeciwstawienie pomiędzy Wschodem i Zachodem, między europejską świadomością wyrażającą się w imperializmie, w technologii i w kapitalizmie a afro-azjatycką podświadomością, która do spotkania z Europą wноси cały swój bagaż przesądów. Przeciwstawienie to jest jednocześnie skontrastowaniem dwóch sposobów przeżywania religii ukazanych na przykładzie obu bohaterów noweli. Azuma-zi to ucieleśnienie pogańskich przesądów i rytuałów Afryki i Azji. Europejczyk Holroyd, zwolennik kapitalistycznego przedsiębiorstwa, który reprezentuje służalczą postawę czci wobec maszyny jako symbolu technologii, przejawia cechy brutalnej siły i pogardy dla niższych ras uciskanych przez podobnych Holroydowi przedstawicieli imperializmu. Nowela problematyką zbliża się do zagadnień nurtujących pierwszą połowę w. XX i przypomina w niejednym motywie *Jądro ciemności* Conrada.

Inna nowela, *The Country of the Blind*, oprócz czysto fabularnej dramatyzacji przysłówia: „w kraju ślepców jednooki jest królem”, niesie także z sobą problematykę walki niezależnej jednostki z konformistycznym porządkiem społecznym; nawiązuje do archetypów konfliktu pomiędzy żądaniami społeczeństwa i popędu seksualnego a wolnym duchem mężczyzny (tu Bergonzi powołuje się na teorię Junga, lecz zastrzega się, podobnie jak w wypadku teorii Freuda przy analizie *The Door in the Wall*, że nie należałoby przeceniać wartości tego typu sugestii interpretacyjnych). Tę właśnie nowelę uznaje Bergonzi za doskonały przykład geniuszu „mitotwórczego” Wellsa, za którego przejaw uważa, wydaje się, zdolność wyrażania ogólnoludzkich praw w indywidualnej i jednostkowej fikcji literackiej. Prawdą taką w tej noweli byłoby wyrażenie osobistego także przekonania Wellsa, iż jednostka powinna uwolnić się od sytuacji, którą ocenia jako fałszywą; że duch ludzki może osiągnąć prawdziwą wolność nawet za cenę zagłady fizycznej człowieka.

Warto zaznaczyć, iż w metodzie swej Bergonzi świadomie zakłada, że wyniki jego interpretacji

nie muszą być zbieżne ani z intencjami autora podczas pisania, ani nawet z jego świadomością własnych osiągnięć. Mimo tego zastrzeżenia Bergonzi bardzo starannie szuka potwierdzenia swych spostrzeżeń zarówno w wypowiedziach innych krytyków, zwłaszcza współczesnych Well-sowi, jak i samego autora, w jego autobiografii, listach i artykułach polemicznych.

W ten sposób Bergonzi odkrywa również motywy, które łączą twórczość Wellsa z filozofią i problemami społecznymi ówczesnej Anglii: z darwinizmem, z przejawami myśli socjalistycznej, z niepokojem wywołanym epoką burżuazyjnego fin de siècle'u. Zagadnieniom związanym z tym ostatnim tematem poświęca autor rozprawy cały rozdział wstępny, ukazując w powieści i noweli Wellsa z lat 1887–1901 stale powracające motywy niepokoju o przyszłość kraju i ludzkości, przewartościowania dotychczasowych zasad moralnych i etycznych oraz motywy końca świata (*The Star, The War of the Worlds, The Time Machine*). Wczesna twórczość Wellsa ukazana jest także w łączności z pewnymi popularnymi w owym czasie motywami literackimi, jak na przykład z „motywem wyspy”. Autor rozprawy sugeruje, że wyzyskując tradycyjny „motyw wyspy”, tak wyraźny w całej literaturze angielskiej (*Robinson Crusoe, Gulliver's Travels, Utopia, Coral Island, Treasure Island*), Wells mógł zamierzyć *The Island of Dr. Moreau* jako parodię Szekspirowskiej *Burzy*, kształtując Doktora Moreau na króla wyspy, który nie tylko jak Prospero zmienia normalne procesy natury według własnych zamierzeń, ale staje się również arbitralną i bezosobową siłą, która może być utożsamiana z siłą ukrytą poza procesami ewolucji. Z tego aspektu Montgomery byłby parodią Ariela, a uczłowieczony niedźwiedź M'ling parodią Calibana. Bergonziemu nasuwa się tu także porównanie z Brownielem, który w utworze *Caliban upon Setebos* wyraża podobne uczucia jak Montgomery w rozmowie z Prendickiem. Tak samo pojawia się w *The Island of Dr. Moreau* archetyp „Jekyll and Hyde” jako motyw dwóch opozycyjnych stron jaźni.

Bergonzi odkrywa również sceptycyzm Wellsa w stosunku do nauki, który przejawia się przede wszystkim w stałych próbach ukształtowania postaci bohaterów zgodnie z archety-

pem Frankensteina (dr Nebogipfel, dr Moreau, Griffin). Jest to zresztą zgodne z wpływem, jaki na Wellsa w tym okresie miały opowiadania i powieści okultystyczne, niesamowite duchy i świat nadnaturalny Stevensona, Poe'a, A. Machena, M. P. Shiela i innych. Ten pesymizm i sceptycyzm Wellsa stoi w kontraście z jego utopijnym optymizmem przejawiającym się w późniejszych utworach.

Analizy Bergonziego odsłaniają także proces ewolucyjny Wellsa jako pisarza. Pisarz, początkowo o wspaniałej wyobraźni, operujący poetyckim obrazowaniem jako przenośnikiem znaczeń ogólnoludzkich, dochodzi na początku w. XX do własnej teorii, która zakłada, iż powieść jest tylko środkiem do ukazania problemów nurtujących ówczesne społeczeństwo. Postępując według swoich założeń teoretycznych, Wells traci wrodzoną siłę wyobraźni, a proza jego poczyną upodabniać się do traktatu i artykułu polemicznego, stając się z wolna materiałem analitycznym dla historyków myśli społecznej. Okres, którym zajmuje się Bergonzi, jest okresem walki pomiędzy tymi dwoma sprzecznymi nurtami w twórczości Wellsa.

Książka Bergonziego, mimo pewnych niedokładności w szczegółach, cenna jest chyba przede wszystkim jako zbiór interpretacji gatunku powieściowego zwanego „scientific romance”, gatunku, który dziś odczytywany bywa najczęściej jako źródło wielu utworów, „science fiction”. Interpretacje owe przekonująco ukazują wartości artystyczne powieści i nowel Wellsa, od których wywodzi się właśnie gatunek „science fiction”, wciąż jeszcze uważany przez krytyków i historyków literatury tylko za pogranicze światowego dorobku „belles-lettres”. Mimo tego wyraźnego powiązania utworów Wellsa z „science fiction” — w książce Bergonziego mało jest prób spojrzenia na analizowane teksty z punktu widzenia rozwoju gatunku. Próby te ograniczone są do wymienienia kilkunastu tytułów wcześniejszych powieści o podobnej tematyce, co *The War of the Worlds*, do wspomnienia o kontynuacji „motywu wyspy” we współczesnej literaturze (Golding, *The Lord of the Flies*) itp. Jak już zaznaczano, autora rozprawy interesuje przede wszystkim problematyka analizowanych utworów. Odwraca to jego uwagę zarówno od istotnych zagadnień

teoretycznoliterackich (np. od rozróżnienia pomiędzy realistyczną i fantastyczną fikcją), jak i od spraw związanych ze sposobem kształtowania fikcji literackiej w omawianych utworach. Niejasne jest także kryterium, które stosuje Bergonzi przy wyborze utworów do analizy. Zainteresowały go bowiem *The Door in the Wall* i *The Plattner Story*, a milczeniem pominał *The Magic Shop* i *The Stolen Body*. Można się tylko domyślać, że decydowało tu nasycenie utworów symboliką i wielowarstwową problematyką. Wydaje się jednak, że wartość wczesnych utworów Wellsa leży nie tylko w ich nasyceniu problemami, lecz także w historycznej roli, jaką odegrały one w rozwoju współczesnej fantastyki, dzięki swoistym metodom autora w kształtowaniu świata literac-

kiego. Wiele takich problemów, jak zagadnienie narratora czy sposoby uprawdopodobniania elementów fantastycznych, pozostało poza granicami, które określił w swych badaniach Bergonzi.

W dużym chyba stopniu autor rozprawy potrafił osiągnąć połączenie postawy krytyka ze stanowiskiem historyka literatury. Interesuje go bowiem nie tylko zagadnienie historycznie słusznej interpretacji danego dzieła, lecz także cały wachlarz znaczeń możliwych przy współczesnym odczytywaniu tekstu.

Wartość książki podnosi zamieszczenie przedruku dwóch epickich „wprawek” młodego Wellsa, dziś, zwłaszcza w Polsce, niezmiernie trudno osiągalnych.

Andrzej Zgorzelski, Sopot